

ISMET KASUMOVIĆ

(Sarajevo)

ŠKOLSTVO I NJEGOVA ULOGA U STVARANJU PRETPOSTAVKI ZA RAZVOJ KULTURE U BOSNI I HERCEGOVINI U OSMANSKOM PERIODU

Uspostavljanje osmanske vlasti u Bosni i Hercegovini u prvoj polovini XVI stoljeća u okviru Krajišta Isa-bega Ishakovića, te formiranje čitavog niza sandžaka na ovim prostorima (bosanski sandžak 1463. g., hercegovački 1470. g., zbornički 1478. g., kliški 1537. itd.) što je prethodilo konačnoj stabilizaciji osmanskog društvenopolitičkog ustrojstva i formiranju bosanskog ejaleta/pašaluka 1580. godine, predstavlja ne samo akte političkih promjena, nego i događaje koji su imali dalekosežne kulturno-civilizacijske posljedice u ovim krajevima.¹ Naime, uporedo sa postepenim uspostavljanjem političke vlasti Osmanskog Carstva, kao što je poznato, došlo je do postepenog širenja islama, podizanja niza islamskih vjerskih i kulturnih institucija (džamija, tekija, mekteba, medresa, imareta, hanekaha, musafirhana, hamama, ćuprija itd.) što je uz dominantan vjersko-prosvjetiteljski duh i karakter pojedinih institucija u jednom dijalektičkom odnosu i interakciji dovelo do intenzivnijeg širenja islama i formiranja specifične *bosansko-muslimanske kulture* čiji je topos određen principom "tevhida" (vjere u Jednog Boga) provedenim u uvjetima lokalnog bosanskog kolorita karakterističnog još od najdavnijih vremena po sinkretizmu i specifičnostima koje su ga još i prije toga u određenoj mjeri legitimirale kao posebnost.²

Prema raspoloživim historijskim izvorima i podacima iz dosadašnjih istraživanja, određeni oblici pismenosti (istina ne kao sistem školstva i obrazovanja) postojali su još od ranije na prostorima Bosanskog Kraljevstva o čemu svjedoče pronađeni natpisi u Zahumlju, Travuniji i Bosni (natpisi u Mujičićima kod Jajca, Humska ploča, stećci, povelje Kulina bana, te drugih bosanskih vladara, kamena ploča na nadvratniku crkve u selu Muhašinovićima kod Visokog, nadgrobna ploča velikog sudije Grdeše u zeničkom kraju, kamene ploče u

1. Usp. Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk*, Svjetlost, Sarajevo, 1982. str. 15-95,

2. O specifičnostima svih kultura nastalih na bosanskom tlu, te posebno, bosansko-muslimanske kulture do sada je pisalo više istraživača. Mislimo da su u tom pogledu posebno značajni rezultati istraživanja i sintetička sažimanja rahmetli dr Muhameda Hadžijahića, Usp. Muhamed Hadžijahić, *Islan i muslimani u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1977, str. 19-89.

Blagaju kod Mostara itd.).³

Međutim, pismenost kao rezultat posebnog, planski razvijanog školskog i obrazovnog sistema na prostorima Bosne i Hercegovine, te novopazarske oblasti koja je takođe bila u sastavu bosansog ejaleta još od njegova osnivanja, 1580. godine, začinje se praktično u prvoj polovini XV stoljeća postepenim uspostavljanjem osmanske vlasti. Time se de facto mijenja i sociokulturna fizionomija ovih krajeva čime oni ulaze u okvire orijentalno-islamskog kulturno-povjesnog kruga.

Prema podacima u sačuvanim izvorima i literaturi, još prije uspostavljanja bosanskog sandžaka, 1463. godine, u ovim krajevima formirane su prve vjersko-kulturne i obrazovne institucije kao što su: Turhan-begova džamija u Ustikolini podignuta 1448. godine, Nesuh-begova džamija i mekteb podignuti nedaleko od Latinske ćuprije, na mjestu bivše Vakufske direkcije, odnosno, današnjeg Mešihata Islamske zajednice BiH⁴, Gaziler tekija u Sarajevu podignuta na prostoru današnjeg Higijenskog zavoda uz put Gaziler yolu, u blizini Alipašine džamije, 1459. g., Isa-begova tekija na Bendbaši, na mjestu današnje benzinske pumpe, podignuta 1462., Isa-begov mesdžid, kasnija Hunkjar/ Careva džamija podignuta 1457. godine itd.⁵ Nakon toga, formiranjem sandžaka i postepenim stabiliziranjem vlasti podignut je veliki broj džamija, mekteba i drugih kulturno-prosvjetnih objekata u Sarajevu, Visokom, Travniku, Foči, Mostaru i drugim mjestima. U svakoj mahali, odnosno naselju, pored džamije⁶ redovno je podizan mekteb kao ustanova namjenjena sticanju osnovne pismenosti i osnova vjerskog obrazovanja. Do kraja XV stoljeća podignuta je čitava mreža takvih objekata. Smatramo da su ovi mektebi uz novopodigute džamije, tekije i druge institucije vjersko-prosvjetnog i kulturnog karaktera bili glavni činioci širenja islama u ovim krajevima iako je taj složeni i dugotrajni proces bez sumnje imao i druge povode i činioce što je ovisilo od konkretnih okolnosti u kojima su se događali pojedinačni slučajevi. Činjenica je, međutim, da je islam u to vrijeme, ne samo kao religija nove vlasti, nego i kao kulturno-civilizacijski sklop nastupao ovdje kao "viši stupanj" kulture, otvarao je neke nove horizonte bliske bogumilima koji su se, kao što je poznato, našli tu "negde između" dviju konfesija, kršćanstva i pravoslavlja koji su bili u sukobu, izloženi stalnim pritiscima koji su

3. Usp. Đuro Basler, *Grčko-latinska pismenost, u Pisana riječ u Bosni i Hercegovini / The written word in Bosnia and Herzegovina*, V. Masleša, Sarajevo, 1982, str. 37-84; Zdravko Kajmaković, *Ćirilica kod Srba i Muslimana u osmansko doba*, (u Ibid. str. 141-178),

4. Usp. S. S. Muvekkit, *Tarih-i Bosna*, manuscript, OIS, br. 766, fol.23.

5. Usp. "Vakufname iz Bosne i Hercegovine (XV i XVI vijek)", OIS, *Monumenta turcica*, IV, I, Sarajevo, 1985, str.14; Šejh Sejfudin Kemura, *Sarajevske džamije i druge javne zgrade turske dobe*, Zemaljska štamparija, Sarajevo, 1331/1931, I, str. 279-282, 307 itd.

6. Prema nekim procjenama, u toku osmanske vladavine izgrađeno je preko 1200 džamija. Usp. Madžida Bećirbegović, "Prosvjetni objekti islamske arhitekture u Bosni i Hercegovini", *POF*, XX-XXI, Sarajevo, 1974, str. 249-271,

im dolazili sa sjevera, od strane Mađara u obliku "protivheretičkih pohoda".

Prva medresa, bar koliko je poznato na osnovu nama raspoloživih izvora, izgrađena je u Sarajevu između 1505. i 1512. godine na lokaciji današnjih Medreseta, a bila je poznata pod nazivom "Firuz-begova medresa".⁷ Nakon toga, podignuta je Kemal-begova medresa na prostoru današnje Druge gimnazije, prema Koševu,⁸ zatim Gazi Husrev-begova medresa, 1537. godine, te čitav niz drugih medresa širom bosanskog ejaleta. Samo do sredine XVII stoljeća kada je kroz ove krajeve prošao Evlija Čelebija bilo je podignuto oko 39 medresa u 17 naselja: u Foči 6, u Livnu 3, u Zvorniku 3, u Čajniču 3, u Konjicu 2, u Nevesinju 2, u Novom Pazaru 5, u Prijepolju 3, u Pljevlju 2, Počitelju 1, Blagaju 1, Cernici 1, Ljubinju 1, Banja Luci 1, Jajcu 1 i Pruscu 1 medresa. U Sarajevu je tada bilo već 11 medresa a u Mostaru 9 medresa.⁹ Prema rezultatima dosadašnjih istraživanja, u toku osmanske vladavine u Bosni podignuto je preko 110 medresa što predstavlja impozantan broj s obzirom na tadašnje vrijeme i broj stanovnika. Mektebe i medrese podizali su pojedinci i vakufi čime se obezbjeđivalo i njihovo kasnije održavanje i funkcionisanje.

Prema podacima u vakuf-namama i drugim arhivskim dokumentima, posebno u mulazemet defterima, vidi se da su u našim krajevima podizane medrese nižeg, srednjeg i višeg stupnja, od 20 do 50, odnosno, 60 akči. U medresama nižeg stupnja, tzv. haridž/ibtida-i haridž medresama predavala se gramatika i sintaksa arapskog jezika, logika, kelam/skolastička teologija, astronomija, geometrija / matematika i retorika, odnosno, stilistika. Medrese srednjeg stupnja (30 akči) bile su poznate kao medrese sa posebnim književno-retoričkim, odnosno, teološkim usmjerenjem i nazivane su "Miftah medrese" u skladu sa glavnim udžbenikom koji se u njima predavao, djelom "Miftah" od Sakakija (1160-1229.). Medrese višeg stupnja bile su bliske haridž medresama Istambula, Jedrcne i Bruse a u našim krajevima ih je bio mali broj: Gazi Husrev-begova medresa u Sarajevu, možda Hadži Besaret medresa u Sarajevu nakon 1047/1637, i Ahmed-begova i Mahmud-begova medresa u Mostaru (1047/1637 i 1039/1629) a višeg ranga je bila u to vrijeme i Isa-begova medresa u Skoplju.

Prema vakuf-nami Gazi Husrev-bega iz 1537. godine u ovoj medresi osnivač je zahtijevao da se predaju sljedeći predmeti: tefsir (tumačenje Kur'ana), hadis (islamska tradicija), ahkam (šeriatsko pravo), usul (osnovi šeriatskog prava), meani ve beyan (poetika i retorika), kelam (skolastička teologija), " te ostalo što bude iziskivao običaj i mjesto".¹⁰ Uvidom u druge vakuf-name iz XVI i

7. Usp. Hamdija Kreševljaković, *Banje u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1952, str. 78-79.

8. Usp. Šejh Sejfudin Kemura, n. d. str. 260 (Izvod iz vasijetname čiji prijepis se nalazi u Sidžilu br. 1. sarajevskog kadije, a napisana je 945/1538. godine. Sidžil se nalazi u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu.

9. Usp. Evlija Čelebija, *Putopis*, preveo, uvod i komentar napisao Hazim Šabanović, Svjetlost, Sarajevo, 1967.

10. *Vakufnama Gazi Husrev-begova*, u Spomenici GHM povodom 400 godišnjice, Sarajevo, 1932, str. XXXIII?

XVII stoljeća, te sidžile, različite arhivske dokumente i biblioteke koje su bile u posjedu pojedinaca, džamija, tekija i medresa širom Bosanskog ejaleta vidi se da su osnove ovog školskog sistema i obrazovanja i uspostavljene na principima islamskog kulturno-povjesnog kruga dominantnim u osmanskome periodu gdje dominira klasifikacija sa podjelom na: kaligrafske, usmene, racionalne i duhovne znanosti, odnosno, akcenat u okviru duhovnih znanosti na teorijsko-racionalnim, praktično-racionalnim, teorijsko-vjerskim, praktično-vjerskim, uz elemente filozofije i ezoteričkih znanosti što se vidi i iz čuvene klasifikacije Taškoprü-zadea.

Racionalne i tradicionalne znanosti predavane su u (Karal-begovoj, Karađoz-begovoj, Ferhad-begovoj i drugim medresama).

Među djelima koja su do danas sačuvana u našim rukopisnim zbirka-ma iz ovog perioda nalazimo zastupljene sve discipline koje su u tom periodu bile predmet interesa na širokim prostorima Carstva. Prema jednom prikazu zbirke Orijentalnog instituta u Sarajevu ovi manuskripti obuhvataju oko dvadeset grupa sa nizom podgrupa u koje ulaze srodne discipline. To su sljedeće grupe:

- I Kur'an i fragmenti Kur'ana,
- II Nauka o Kur'anu (tedžvid, kiraet, tefsir),
- III Hadis (islamska tradicija),
- IV Teologija (dogmatika, apologetika, etika, eshatologija, moralika, islamska načela, obaveze i katehizam),
- V Pravo i obredoslovlje (osnovi prava, pravne discipline, pravna rješenja, feraiz/nasljedno pravo, ratno pravo)
- VI Molitve-dove,
- VII Propovijedi/vazovi,
- VIII Sufizam/tesavvuf,
- IX Filozofija (teorija spoznaje, metafizika, logika, pedagogija, didaktika, disputacija)
- X Enciklopedija (leksikoni i bibliografije)
- XI Prirodno-matematske znanosti (matematika, astronomija, astrologija, medicina, veterina, zoologija, kemija, fizika, agronomija, narodna medicina)
- XII Okultizam (alkemija, kabalistika, hiromantija, tumačenje snova)
- XIII Geografija,
- XIV Historija (opća, regionalna, biografije, genealogija, defteri, vakuf-name, kanun-name)
- XV Politika,
- XVI Lingvistika (gramatika, leksikografija, metrika, retorika, stilistika, ortografija)
- XVI Lijepa književnost (poezija, proza, poslovice, izreke, di-

- plome, kaligrafske dozvole),
 XVI Epistolografija,
 XIX Muzika,
 XX Medžmue (zbirke različitog sadržaja)¹¹

Kao što se vidi, ovaj popis glavnih znanstvenih disciplina koje su njegovane u muslimanskim krugovima na ovim prostorima u toku više od četiri stoljeća osmanske vladavine i koji još uvijek ima svoj značaj i uporište u učenim muslimanskim krugovima, ilustrativno pokazuje predmet interesa i sadržaje višestoljetne muslimanske obrazovanosti, a uz sačuvane elemente materijalne kulture, narodnih običaja i folklor, predstavlja ogledalo specifične bosansko-islamske kulture koja egzistira na ovim prostorima do naših dana. O tome svjedoče skoro svi katalozi i inventarske knjige zbirki orijentalnih rukopisa kod nas. Među oko 10 do 15000 rukopisa u Orijentalnom institutu, 20 do 30000 u Gazi Husrev-begovoj biblioteci, SANU u Beogradu, Muzeju Hercegovine u Mostaru, te sličnim zbirkama u Sarajevu, Dubrovniku, Prištini, Skoplju i drugim mjestima u našoj zemlji i inozemstvu, veliki broj rukopisa potiče iz različitih kulturnih središta Osmanskog Carstva, a napisan je, prepisan ili korišćen od strane naših ljudi. Budući da je veliki dio tog ogromnog kulturnog blaga bio u funkciji školstva i obrazovanja u ovim krajevima, bilo kao dio biblioteka medresa, mekteba, džamija ili tekija, odnosno kao dio privatnih biblioteka često u funkciji vjersko-prosvjetnog ili općekulturnog uzdizanja, on kao takav predstavlja konstitutivni dio muslimanske kulture na ovim prostorima i time određuje njen kod i funkciju.

Na osnovu dosadašnjih istraživanja ove kulture, evidentno je da u njejoj osnovi stoji Kur'an i hadis i na njima zasnovana slika svijeta koja u uvjetima bosanskog lokalnog kolorita i narodnih običaja dobija posebne karakteristike, u arhitekturi izražene kroz simbiozu domaće i orijentalno-islamske arhitekture, u jeziku specifičnim izrazom bosanskog jezika sa mnogo turcizama i arabizama koji su, prije svega izraz kulturno-civilizacijskih specifičnosti muslimanskog kulturno-povjesnog kruga, u običajima i nošnji, čuvanju pojedinih lokalnih običaja i nošnji koji nisu suprotni principu tevhide, odnosno, njihovom usklađivanju sa osnovnim islamskim principom, u vjerskoj službi čuvanjem sunizma, ali i njegovanjem određenih sufijskih tradicija u uvjetima lokalne običajnosti, u novije vrijeme vazova u okviru hutbi petkom na bosanskom jeziku itd. itd. U književnosti, filozofiji i političkoj misli evidentna je prisutnost formi i sadržaja karakterističnih za islamski kulturno-povjesni krug. U tom smislu, skoro sva djela počinju karakterističnim prologom i besmelom " u ime Allaha i uz zahvalnost poslaniku", te akcentu na ljepoti svijeta kao "Božijeg djela" i u tom smislu harmoniji u kosmosu, odnosno, svijesti o prolaznosti po čemu je sve "iz-

11. Usp. Lejla Gazić i Salih Trako, "Rukopisna zbirka Orijentalnog instituta", *POF*, XXVI/1975 (Sarjevo), 1977, str. 27-43.

građeno na pijesku", "danas jeste, a sutra nije" kako je to Hegel interpretirao,¹² jer "samo lice tvog gospodara, Uzvišenog i Plemenitog ostaje" (Kur'an)¹³ Po toj logici, nema apsolutno savršenih i konačnih ljudskih rješenja jer Allahu pripada savršenstvo i apsolutno gospodarstvo i svemoć. Čovjeku ostaje da postigne što viši stupanj i djeluje "u ime Boga" i protiv destrukcije tačnije, u skladu sa svojom iskonskom, od Boga uspostavljenom prirodom. Stoga, nema ni "prisile u vjeri", pa svaki iskorak, u ime nečeg što je suprotno ovom principu bio je moguće samo od strane onih koji se nisu držali upute. Moćnici su to mogli iznuditi od Šejhul-islama samo silom odstupajući od osnovnog islamskog principa.

Naravno, u ostacima duhovne i materijalne kulture nastale na ovim krajevima evidentirani su i elementi koji su nekada bili u suprotnosti sa navedenim principom što je, po našem mišljenju, bilo "normalno" i moguće u uvjetima ratnih vremena, ekonomskih i političkih kriza itd. To je zabilježila i literatura iz ovog perioda što se vidi iz djela Ali-dede Bošnjaka, Hasana Kafije Prušćaka, Munirija Beligradija, Hasana Kaimije, Ilhamije Žepčaka, Bračkovića, Isevića, Hilmi ef. Tašlidžaka i brojnih drugih autora porijeklom iz ovih krajeva.¹⁴ Za sve njih, bar po našem mišljenju, princip tevhida je bio, u stvari, faktor oslobođenja od svih fantazmi i idola kojima su se opirali njihovi pređi još prije prihvatanja islama zbog čega su bili apostrofirani kao heretici, odnosno, neposlušni "bosanski krstjani". Čini nam se da je i u tome dio tajne tako velikog obrata ovog naroda i masovnog prihvatanja islama.

ŠKOLSTVO I NJEGOVA ULOGA U STVARANJU PRETPOSTAVKI ZA RAZVOJ KULTURE U BOSNI I HERCEGOVINI U OSMANSKOM PERIODU

R e z i m e

Problem pismenosti, školstva i obrazovanja kao jednog od najznačajnijih faktora za oblikovanje i razvoj kulture u Bosni i Hercegovini u ovom radu, razmatra se u kontekstu ukupnih političkih ekonomskih i općedruštvenih prilika u ovim krajevima od najstarijih vremena do danas. U tom smislu, Bosna se tretira kao posebna "posuda za taljenje" (melting pot) u kojoj su se tokom vijekova miješale različite običajnosti i tradicije uključujući i ortodoksiju mono-

12. G. W. F. Hegel, *Filozofija povijesti*, preveo V. Sonenfeld, Zagreb, 195, str. 329,

13. Kur'an, LV, 27,

14. Muniri Beligradi u jednom rukopisu djela Ali-dede Bošnjaka "Predavanja o prvim i posljednjim stvarima" (Muhādarātu l-awā' il wa musāmarātu l-'awā'hir) spominje slučaj Kara Hasana i Kara Jazidžija koji su zloupotrebljavali vlast tlačeći i maltretirajući narod. Zbog toga su ih, kako on navodi, Banjalučani protjerali. Ovaj slučaj spominje i Prelog u svojoj *Historiji Bosne*, a Ivo Andrić to je iskoristio u svojoj disertaciji za neke generalizacije koje najblaže rečeno, ne stoje.

teističkih religija, kršćanstva, hrišćanstva i islama.

Počev od prve polovine XV stoljeća na ovim prostorima se formiraju islamske kulturno-prosvjetne ustanove: džamije, tekije, mektebi i medrese. Time se uspostavlja osmansko-islamski obrazovni sistem sa programima važećim i u drugim krajevima Osmanskog Carstva. To je imalo višestruke implikacije na razvoj kulture u periodu od XV do XX stoljeća što se vidi iz sačuvanih djela materijalne i duhovne kulture.

Govoreći o osobenostima ove bosansko-muslimanske kulture autor konstatira njenu prožetost principom "tevhida", ali i stanovitu vezanost za bosanski lokalni kolorit što se ponekad čini sinkretističkom. Po mišljenju autora, to je evidentno u sačuvanim književnim, teološkim, filozofskim, sufijskim i drugim djelima, ali i arhitektonskim rješenjima koja su ovdje bosansko-islamska i posebna.

SCHOOL SYSTEM AND ITS INFLUENCE ON THE DEVELOPMENT OF CULTURE IN BOSNIA AND HERZEGOVINA DURING THE OTTOMAN PERIOD

S u m m a r y

The question of literacy, schooling and education was one of the major factors influencing creation and development of culture in Bosnia and Herzegovina. The present paper discusses this question in the scope of complete political, economical and social conditions of this region from the earliest period up to now.

According to this fact, Bosnia is treated as special "melting pot", a conglomerate of various customs and traditions, including the ortodoxy of monotheistic religions, Christianity and Islam, all mixed together during the ages.

Beginning from the first half of the 15th century, Islamic cultural-educational institutions are formed in this region: *mosques, tekias, mektebs* and *medresahs*. Consequently, Ottoman-Islamic educational system is formed, with the educational programs valid for the other regions of Ottoman Empire as well. It has had complex implications on the development of culture in the period from the 15th to the 20th century. Preserved works of material and intellectual culture bear witness to this fact.

After exposing the peculiarities of Bosnian-Muslim culture the author concludes that this culture is permeated with the principle of "tawhid", and at the same time bears local, Bosnian color, which sometimes makes her syncretic. According to the author's opinion, this fact is obvious in the prserved works of literature, theology, philosophy, mysticism, etc., as well as in the architecture, typical, Bosnian-Islamic.